

СВОБОДА СЛОВА VS РЕЛІГІЙНІ СВОБОДИ: ПОШУК НОВИХ КОРДОНІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Д. ЛУК'ЯНОВ
*доктор юридичних наук, доцент,
начальник управління
планування та координації
(Національна академія
правових наук України)*

Зв'язок сучасного європейського права з християнською традицією є загальноновизнаним. У наукових працях багатьох учених обґрунтовано доведено, що християнство, зокрема канонічне право, є одним зі стовпів, на якому побудовано романо-германське право і, відповідно, правові системи окремих європейських держав. Г. Берман у праці «Західна традиція права: епоха формування» зазначає, що канонічне право стає в XII ст. першою сучасною правовою системою Заходу. Сама церква вперше стала розглядатись як юридична система, як правова держава зі складною системою управління [1, 530].

Католицька церква сформувала не тільки сукупність певних правил поведінки, а й повноцінну правову систему з усіма її елементами – правом, розвинутою правовою наукою, підготовкою юридичних кадрів, судовими та правозастосовними органами і посадовими особами, які застосовували і захищали право з дотриманням певних процедур. Згодом, як зазначає Г. Берман, система канонічного права і система управління були запозичені державами, які формувалися у наступні епохи [1, 521]. П. Глен також зазначає, що канонічне право разом із римським найбільш вплинуло на становлення європейських правових систем [2, 133].

Водночас наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. світові глобалізаційні процеси змінюють звичний для нас світ. Значна міграція населення призвела до істотної зміни структури національних і релігійних громад, які проживають в Європі. Найбільш швидкими темпами в усіх європейських країнах зростає чисельність мусульманської громади. За різними оцінками кількість мусульман в Європі перевищила 44 млн осіб, що становить 6% населення. За даними світового дослідження The Pew Research Center за 2010 р., у Франції ця громада налічує близько 4,7 млн, у Німеччині – 4,8 млн, в Албанії – 2,5 млн, у Косово – 2 млн, у Великій Британії – 3 млн, у Боснії і Герцоговині – 1,7 млн, у Болгарії – 1 млн, у Македонії – 0,8 млн [3]. Зростає не тільки кількість мусульманського населення в абсолютних цифрах, а й їхня частка в загальній чисельності населення цих країн. Так, у Франції мусульманська громада становить 6% населення, у Німеччині – 5%, в Албанії – 80%, у Косово – 90%, у Великій Британії – 2,7%, у Боснії і Герцоговині – 40%, у Болгарії – 12%, у Македонії – 33% [3].

© Д. Лук'янов, 2016

Згідно з соціологічними прогнозами тенденція збільшення кількості мусульманського населення і його частини в суспільстві збережеться в наступні десятиліття. Так, відповідно до прогнозу The Pew Research Center мусульманська громада в Європі до 2030 р. збільшиться до 58 млн осіб, що становитиме вже 8% населення, а в 2050 р. – 10% населення [4].

Ф. Дженкінс з Університету Пенсильванії прогнозує, що до 2100 р. мусульмани будуть становити 25% населення Європи. Таким чином, проблема співіснування в європейських державах різних релігійних громад, не тільки не зникне сама собою, а згодом стане ще складнішою. Як зазначені демографічні зміни вплинуть на різні соціальні процеси в Європі спрогнозувати складно, але більшість учених вважає, що вплив ісламу на суспільні відносини буде все більш відчутним.

Відомі футурологи Е. і Х. Тоффлери припускають, що поступово центри християнства перемістяться у Латинську Америку, а вплив ісламу в Європі буде все більш відчутним на всі сфери життя – політику, економіку, культуру тощо [5]. Ф. Дженкінс, автор книги «Християнство майбутнього», також визнає, що з другої половини ХХ ст. головні центри християнського світу рішуче змістяться в Африку, Латинську Америку й Азію [6]. Певним підтвердженням цього прогнозу є перше за понад 1 000 останніх років історії католицької церкви обрання 13 березня 2013 р. на посаду Папи Римського не європейського кардинала – єпископа Буенос-Айреса Х. М. Бергольйо.

Останні десятиріччя свідчать про зростання кількості і масштабності соціальних конфліктів між мусульманською та іншими громадами Європи, які стають все менш толерантними один до одного. Ісламська громада все активніше вимагає дотримання їх традиційних культурних і релігійних норм на території Європи. Так, наприкінці 2004 р. – на початку 2005 р. значної гостроти набув конфлікт у Франції, пов'язаний із правом мусульманок носити хіджаб – традиційну хустку, що покриває голову і шию, за винятком обличчя. У лютому 2005 р. був прийнятий закон, який заборонив у державних й освітніх установах носити будь-які знаки, що демонструють релігійну приналежність людини, зокрема й хіджаб. Це призвело до масових демонстрацій мусульман, які заявляють про обмеження їхніх прав. У 2009 р. у Швейцарії пройшов референдум, на якому було заборонено будівництво нових мінаретів.

До нового витка напруженості між європейською і мусульманською громадами призвів так званий «карикатурний скандал», коли низка видань опублікували серію карикатур на іслам, мусульман і пророка Мухаммеда. Цей конфлікт набув величезного резонансу і викликав нову дискусію щодо співвідношення свободи слова та релігійних свобод в європейській та ісламській культурі, а також про межі толерантності.

Одним із перших у цьому ряду став конфлікт, що спалахнув після публікації 12 карикатур на Мухаммеда в датській газеті «Джуландс-Постен» 30 вересня 2005 р., на яких пророк був зображений з бомбою на голові. Багато європейських газет передрукували ці карикатури на своїх сторінках, що призвело до ще більшої ескалації конфлікту. У результаті конфлікт набув міжнародних масштабів і спричинив численні жертви, економічні та політичні втрати для багатьох європейських країн.

У 2007 р. шведський художник Л. Вілкс намалював декілька карикатур, що зображали пророка Мухаммеда з головою собаки. Це призвело до протестів, двох терактів у Стокгольмі та неодноразових спроб вбити автора, який живе під постійною охороною поліції. У лютому 2015 р. декілька людей було вбито і поранено в Копенгагені під час нападу на лекції художника, який через місяць в парламенті Данії отримав премію за мужність від Датського товариства свободи друку в Копенгагені.

На початку 2015 р. сталася трагедія у французькому сатиричному журналі «Charlie Hebdo» («Шарлі Ебдо»), коли від пострілів ісламістів загинуло 12 осіб, включаючи провідних журналістів і карикатуристів видання. Приводом для нападу стала неодноразова публікація на сторінках видання карикатур на іслам, мусульман і пророка Мухаммеда. Десятки тисяч людей по всій Європі вийшли на мітинги солідарності з журналістами і в підтримку свободи слова з гаслом – «Я – Шарлі». Лише одиниці європейців висловили сумніви в правильності позиції журналістів у питанні співвідношення свободи слова та захисту релігійних почуттів віруючих.

Для об'єктивного розгляду проблеми співвідношення свободи слова та релігійних свобод необхідно проаналізувати особливості ісламської концепції, про яку європейський читач практично нічого не знає. Ісламська концепція свободи думки і вираження поглядів має суттєві відмінності від європейської, що викликає нерозуміння і конфронтацію між представниками відповідних культур. В ісламі концепція прав людини будується на переконаності у те, що Всевишній є автором закону і джерелом всіх прав людини [7, 17]. Права людини, даровані Аллахом, не можуть в силу свого божественного походження бути скорочені або скасовані державою, суспільством, окремими людьми. Ніхто не має права змінювати їх на власний розсуд.

Свобода думки і слова вважається одним із фундаментальних прав мусульманина. Іслам розглядає людину як істоту, наділену Всевишнім інтелектом, який необхідний їй, щоб шукати істину. Свобода думки і слова є необхідними інструментами на цьому шляху. З цієї точки зору абсолютно помилковою є думка, що іслам – це релігія, антагоністична пізнанню, науці, дискусіям і мистецтву. Досягнення ісламської науки в математиці, астрономії, медицині та інших сферах заклали фундамент сучасної європейської і світової науки. Допустимість різних поглядів визнається навіть у питаннях теології та шаріату, наслідком чого є поділ на сунітів і шиїтів, а також на численні релігійно-правові школи (мазхаби) [8, 61–70].

Водночас вважається, що з урахуванням обмежених можливостей людини, Аллах сам виклав деякі істини, самостійне пізнання яких, на думку ісламу, перебуває за межами людського розуму і мислення. Ці догмати викладено в Корані і Сунні, вони є предметом віри, а не суб'єктивної оцінки людини.

Відповідно, для правовірного мусульманина питання, які визначені в шаріаті як заборонені, не мають потреби в раціональному осмисленні та доказуванні. К. Гончарова висловлює твердження, з яким не можна не погодитись, що ісламська теологія на рівні доктрини намагається пояснити існуючі заборони. В ісламі висувається вимога до людини використовувати свободу слова і думки там, де це приносить користь самій людині. А там, де ці свободи завдають шкоди людині, вступає в силу заборона.

Із точки зору правових наслідків усі вчинки мусульманина можна розділити на п'ять категорій: обов'язкові, рекомендовані (схвалювані), дозволені (байдужі), засуджувані (не карані) і заборонені (карані) [9, 98].

Зображення живих істот (у вигляді мальованих зображень або скульптур) відноситься до заборонених дій, які є одним із 76 великих гріхів в ісламі [10, 120–121]. Цієї заборони в прямій формі немає в Корані, вона виводиться із хадисів Пророка. Так, у збірнику хадисів аль-Бухарі повідомляється, що одного разу до Абуллаху бін Аббасу прийшов чоловік і сказав: «О, Абу Аббас воістину – я людина, і я заробляю на життя своїми руками, роблячи ці зображення». Ібн Аббас сказав: «Я скажу тобі, що сам чув від Посланника Аллаха, а він сказав: тому, хто створив якесь зображення того, у чому є живий дух, Аллах стане піддавати тортурам, поки він не вдихне в нього дух, а він не зможе зробити цього ніколи». Почувши ці слова, чоловік глибоко засмутився. Тоді Ібн Аббас сказав йому: «Горе тобі, якщо ти вже цим займаєшся, але вже якщо і далі хочеш займатися цим, то тобі слід малювати дерева і все те, в чому немає духу» (994 (2225)) [11, 378].

Ісламська теологія пояснює походження цієї норми заборонаю на уподібнення Аллаху, який створив все суще, а так само заборонаю на поклоніння ідолам й іншим Богам, які практично завжди мали певний художній зовнішній образ. Пізніше в деяких країнах, переважно в середовищі шиїтів, заборона на зображення людини і тварин перестала бути суворою.

Неоднозначне тлумачення цих норм існувало щодо фотографічних зображень живих істот. Останнім часом ісламські богослови, які мають право видавати фетви (фатви), обґрунтовують допустимість фотографії з певними обмеженнями. Так, згідно з фетвою одного з найбільш шанованих ісламських богословів сучасності, президента Міжнародного союзу мусульманських учених Юсуфа аль-Карадаві фотографування не є актом творіння, який заборонений в хадисах, а всього лише дзеркальним відображенням реальності. Таким чином, робить висновок учений, процес фотографування не підпадає під категорію робіт, що виконують скульптори та художники [12, 228].

Аналогічна ситуація існує і щодо зображення Пророка Мухаммеда. Для більшості мусульман така заборона є абсолютною: зображення Мухаммеда і всіх інших пророків в ісламі, безумовно, заборонені і вважаються ідолопоклонством. Вони розглядаються як ідеальні і безгрішні фігури, а тому не можуть піддаватися ніякому художньому осмисленню, особливо, якщо воно може призвести до неповаги або образи пророка.

Важливим елементом розуміння гнівної реакції мусульман на карикатури пророка є розуміння ролі й обмежень в ісламському гуморі. Іслам вітає, коли віруючий приносить радість іншим людям, використовуючи для цього гумор і жарт, але при цьому не можна виходити за межі, визначені Всевишнім – жарт повинен бути правдивим; не можна жартома вигадувати небиліці або лякати іншу людину; не слід жартувати зі старшим за віком, з учителями, науковцями, керівництвом, з особою, яка не розуміє жартів, з незнайомими між собою чоловіком і жінкою; жарт повинен бути розумним, адекватним ситуації, зрозумілим оточуючим, не образливим, таким, що не принижує гідність людини або її сім'ї; не можна жартувати на заборонені теми, розповідати вульгарні історії, розголошувати інтимні подробиці, використовувати хулу і наклеп [13].

Необхідно розуміти, що карикатури Л. Вілкса, які зображували Пророка Мухаммеда з собачою головою, мусульмани оцінювали як особливо цинічні, оскільки в ісламі собака вважається нечистою твариною, контакти з якою небажані.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що карикатури на Пророка Мухаммеда порушили безліч заборон, які існують в ісламі, і зачепили глибинні і важливі для віруючих почуття. Віра і релігійні святині для мусульман очолюють ієрархію цінностей, які захищаються ісламом. Всі інші цінності, які захищає іслам – життя, розум, продовження роду, майно [14, 113; 15, 13], підпорядковуються головній цінності. Характер і ступінь негативної реакції мусульман на цю ситуацію так само пояснюється положеннями ісламу. З точки зору ісламу, він зобов'язує людину захищати свою віру і переконання, використовувати, якщо це необхідно, силу зброї.

Головною причиною подібних конфліктів є досить різна ідеологія і культурна традиція мусульманського світу і переважно християнської Європи. На основі цієї ідеології формується досить різна шкала цінностей, яку кожне суспільство намагається підтримувати і захищати. Таким чином, ситуація з карикатурами – це конфлікт: яка цінність має перевагу – свобода слова або релігійні свободи. Європейська та ісламська традиції дають різні відповіді на це запитання.

Важливим питанням є недопущення подібних трагедій в майбутньому. Засоби масової інформації, які є наймогутнішим засобом впливу на суспільство, повинні проводити відповідальну редакційну політику, а держава – ефективно виконувати функції регулювання і контролю.

У зв'язку з цим хотілося б розглянути редакційну політику «Шарлі Ебдо» протягом декількох десятиліть. Щотижневе сатиричне видання, яке видається з 1970 р., виникло на базі іншого журналу – «Хара-Кірі», який був закритий раніше в цьому ж році після грубого жарту про смерть Ш. де Голля. Редакційна політика журналу завжди будувалася на тому, що для жартів немає заборонених тем. Героями карикатур, найчастіше досить образливих і відчутних, ставали лідери різних держав, політики, відомі люди і навіть Папа Римський. Журнал неодноразово публікував карикатури на християн, іудеїв і мусульман. Коли в Європі вибухнув перший карикатурний конфлікт, видання зайняло жорстку позицію захисту свободи слова і неможливості його самообмеження. У питаннях взаємодії європейської та мусульманської культури журнал став проводити політику розпалювання ісламофобії.

Так, 1 березня 2006 р. журнал опублікував так званий «Маніфест дванадцяти», в якому закликав усіх європейців боротися з ісламською загрозою. Іслам був поставлений в один ряд із фашизмом, нацизмом і сталінізмом як найбільшими тоталітарними загрозами для Європи [16].

У другій половині 2015 р. новою проблемою, з якою зіткнулася Європа, стала масова міграція нелегальних біженців, значна частина яких виїхала з охоплених війною Сирії, Афганістану, Судану. За оцінками Агентства Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у справах біженців та Міжнародної організації з міграції, протягом року в Європу переселилося близько 1 млн біженців [17], більша частина яких належить до нетипових для Європи національних, куль-

турних і релігійних груп. Це також призведе до істотного збільшення частки мусульманського населення.

Нове переселення народів, як його називають журналісти, супроводжується численними трагедіями. За даними ООН, на шляху до Європи вже загинуло кілька тисяч біженців, велика частина яких потонула при перетині Середземного моря. Найбільший резонанс отримав випадок загибелі 3-річної дитини А. Курди з сирійського міста Кобань, тіло якого викинуло на узбережжі поблизу турецького міста Бодрум. За словами тих, хто вижив, у невдалій переправі загинули, принаймні, 12 осіб, зокрема четверо дітей і жінка. 5-річний брат хлопчика також вважається загиблим. Фото загиблої дитини шокувало Європу і змусило задуматися про долю вимушених іммігрантів.

Через тиждень після шокуючого для всієї Європи випадку «Шарлі Ебдо» випускає черговий журнал, у якому висміює загибель мусульманських дітей. На карикатурі зображений Айлан, який лежить на піску, під написом «Так близько до мети». Над ним висить реклама кафе з написом «Два дитячих меню за ціною одного». Інша карикатура зображує Ісуса, який ходить по воді, поруч із потонулим хлопчиком. Малюнок має підпис: «Доказ того, що Європа християнська. Християни ходять по воді – мусульманські діти тонуть». Які почуття може викликати така публікація у батьків дитини, сирійців і взагалі мусульман щодо європейців? Які дії має зробити держава в такій ситуації? Нагадаємо, що напад на редакцію «Шарлі Ебдо» відбувся після того, як мусульманські організації неодноразово подавали до суду на видання за образи і розпалювання міжрелігійної ворожнечі, але суди кожного разу виправдовували журналістів.

Так, ще в 2006 р. на самому початку конфлікту, після публікації трьох карикатур на Пророка, декілька мусульманських організацій – Велика мечеть Парижа, Союз ісламських організацій Франції, а також Всесвітня ісламська ліга звинуватили редакцію в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі і подали на неї до суду. Позивачі стверджували, що тижневик образив почуття мусульман, завдавши публічну образу групі осіб із причини їх релігійної приналежності. Французьке законодавство передбачає за це правопорушення 6 місяців в'язниці і понад 22 тис. євро штрафу. Під час слухань у цій справі журнал отримав підтримку видатних політичних діячів країни – Н. Саркозі, Ф. Байру і Ф. Олланда, які публічно виступили на захист видання. Судовий процес через рік закінчився ухваленням виправдувального вироку.

Якщо екстраполювати цю ситуацію на нашу дійсність, то можна дійти висновку, що подібні дії підпадають під ст. 161 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яка встановлює відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями.

Науково-практичний коментар до КК України говорить, що під розпалюванням національної, расової або релігійної ворожнечі і ненависті слід розуміти поширення будь-яких ідей і поглядів, що підривають довіру і повагу до певної національності, раси чи до релігійного віросповідання, а також викликають зневагу або почуття ненависті до традицій, культури, способу життя, релігійних обрядів громадян певної національності або релігії. Це також може бути поширення різних закликів, вигадок, які формують у людей почуття озлобленос-

ті, відчуження і викликають ворожнечу. При цьому висловлювані ідеї і погляди мають суто загальний характер і не звернені до конкретної особи. Головна спрямованість вчинених діянь – посягати між людьми різних національностей, рас, релігійних конфесій взаємну недовіру, розвинути відчуження, підозрілість, що переходять у стійку неприязнь. Приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями мають ціль – принизити, образити, тобто показати неповноцінність, обмеженість людей конкретної національності чи віросповідання. Воно може виражатися у різних формах третирування громадян: наклепі, цькуванні, знущанні над культурою, релігійними обрядами, звичаями [18, 464].

Як ми бачимо, законодавство України в цьому питанні є досить близьким до законодавства інших європейських країн, зокрема Франції, і дає змогу державі обмежувати свободу слова, коли вона зазіхає на інші суспільні цінності. Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) так само підтверджує це право держави. Так, у справі «Інститут Отто-Премінгер проти Австрії» ЄСПЛ визнав правомірними дії австрійської влади, котрі вилучили з показу фільм, в якому Ісус вступав у змову з дияволом про покарання людства сифілісом. У справі «Уінгроу проти Сполученого Королівства» було прийнято аналогічне рішення у зв'язку з забороною прокату фільму, в основі якого – сексуальні фантазії на тему Ісуса. А в справі «І. А. проти Туреччини» ЄСПЛ назвав повість із коцунськими коментарями про Пророка Мухаммеда «агресивною атакою на ісламського пророка» [19, 75].

Таким чином, можна зробити висновок, що неефективні і несвоечасні дії державної влади сприяли розвитку конфлікту з мусульманською громадою в Європі. Ухвалення адекватного судового рішення на початковій стадії конфлікту сприяло б його мирному врегулюванню, зберегло б людські життя і не допустило б значного відчуження мусульманської громади від європейської спільноти.

Конфлікти і нерозуміння їх глибинних причин є наслідком істотних культурних відмінностей між європейською і мусульманською цивілізацією. Враховуючи те, що мусульманам і європейцям доведеться співіснувати в уже спільній Європі, необхідно вивчати і розуміти ці культурні відмінності, знаходити новий баланс толерантного ставлення один до одного. А в тих сферах, де можливе виникнення істотних міжрелігійних конфліктів, необхідно застосовувати відповідні правові регулятори, зокрема й методи заборони та обмеження.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Berman H.* Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition / H. Berman. – Harvard University Press, 1997. – 672 с.
2. *Glen P.* Legal Traditions of the World / P. Glen. – Oxford University Press Inc : New York, 2004. – 401 p.
3. *The Future of the Global Muslim Population* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pewforum.org/future-of-the-global-muslim-population-preface.aspx>.
4. *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>.
5. *O'Rorke C.* General discussions message board / C. O'Rorke [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alvintoffler.net>.

6. Philip J. Demographics, Religion, and the Future of Europe, *Orbis* / P. Jenkins // *A Journal of World Affairs*. – 2006. – Vol. 50. – № 3. – P. 529–541.
7. Сюкияйнен Л. Р. Ислам и права человека в диалоге культур и религий / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Садра, 2014. – 212 с.
8. Бехруз Х. Исламські традиції права : моногр. / Х. Бехруз. – О. : Юридична література, 2006. – 296 с.
9. Массэ А. Ислам : очерк истории / А. Массэ. – М. : Крафт+, 2007. – 200 с.
10. *Имам Захаби. 76 Больших Греков* / Имам Захаби ; пер. с турецк. – М. : САД, 2010. – 192 с.
11. *Аль-Бухари С. Мухтасар* / С. Аль-Бухари ; пер. с араб. В. А. Нирш. – М. : Умма, 2003. – 959 с.
12. *Аль-Карадави Ю. Современные фатвы* / Юсуф аль-Карадави ; пер. с араб. Я. Расулов. – М. : Андалус, 2004. – 258 с.
13. *Рамазанов К. Юмор с точки зрения Ислама* / К. Рамазанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ansar.ru/society/yumor-s-tochki-zreniya-islama-kak-shutil-prorok-mir-emu>.
14. *Ауда Джассер. Цели шариата (руководство для начинающих)* / Джассер Ауда. – М. : Изд. Дом Марджани, 2015. – 192 с.
15. *Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. Права человека в исламе* / Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. – СПб. : ДИЛЯ, 2008. – 288 с.
16. *Manifeste des douze* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://fr.wikipedia.org/wiki/Manifeste_des_douze.
17. *Совместный пресс-релиз Агентства ООН по делам беженцев и Международной организации по миграции* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews\[tt_news\]=549&cHash=91c794407e3577fa2d3fa0b2c827ff72](http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews[tt_news]=549&cHash=91c794407e3577fa2d3fa0b2c827ff72).
18. *Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар* / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Вид. 4-ге, доп. – Х. : Право, 2008.
19. *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 року* / упоряд. – Д. Вовк, О. Уварова. – Х., 2015. – 100 с.

REFERENCES

1. Berman H. *Law and revolution. The formation of the western legal tradition*, London, Massachusetts, 2009.
2. Glen P. *Legal traditions of the world*, New York, 2004.
3. *The future of the global muslim population*. URL: <http://www.pewforum.org/future-of-the-global-muslim-populationpreface.aspx>.
4. *The future of world religions: population growth projections 2010–2050*. URL: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>.
5. O'Rourke C. *General discussions message board*. URL: <http://www.alvintoffler.net>
6. Philip J. Demographics, religion, and the future of europe, *Orbis, Journal of world affairs*, 2006, no 3, pp. 529–541.
7. Siukiyainen L. R. *Yslam y prava cheloveka v dyalohe kultur y relyhyi* [Islam and human rights in the dialogue of cultures and religions], Moscow, 2014.
8. Bekhruz Kh. *Islamski tradytsii prava* [Islamic tradition of law], Odesa, 2006.
9. Masse A. *Islam: ocherk istorii* [Islam: An Outline of History], Moscow, 2007.
10. *Imam Zahabi. 76 Bolshih Grehov* [76 Great Sins], Moscow, 2010.
11. *Al-Buhari S. Muhtasar*, Moscow, 2003.

12. Al-Karadavi Yu. *Sovremennyye fatvyi* [Modern Fatwa], Moscow, 2004.
13. Ramazanov K. *Yumor s tochki zreniya Islama* [Humor in terms of Islam]. URL: <http://ansar.ru/society/yumor-s-tochkizreniya-islama-kak-shutil-prorok-mir-emu>.
14. Auda Dzhasser. *Tseli shariata (rukovodstvo dlya nachinayuschih)* [Purposes of the Shariah (a guide for beginners)], Moscow, 2015.
15. Mukhammad Sadyk Mukhammad Yusuf. *Prava cheloveka v yslame* [Human Rights in Islam], Sankt-Peterburg, 2008.
16. *Manifeste des douze* [Manifesto of the Twelve]. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Manifeste_des_douze.
17. *Sovmestnyiy press reliz Agentstva OON po delam bezhentsev i Mezhdunarodnoy organizatsii po migratsii* [Joint press release of the United Nations Refugee Agency and the International Organization for Migration]. URL: [http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews\[tt_news\]=549&cHash=91c794407e3577fa2d3fa0b2c827ff72](http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews[tt_news]=549&cHash=91c794407e3577fa2d3fa0b2c827ff72).
18. *Kryriminalnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar* [Criminal Code of Ukraine: Scientific and practical commentary], Kharkov, 2008.
19. *Svoboda religii i svoboda slova pislia Charlie Hebdo: zbirka ese do kruhloho stolu Kharkivskoho yurydychnoho tovarystva 25 liutoho 2015 roku* [Freedom of religion and freedom of speech after Charlie Hebdo: collection of essay to the round table of the Kharkiv Law Society], Kharkov, 2015.

Лук'янов Д. В. Свобода слова vs релігійні свободи: пошук нових кордонів толерантності

Анотація. У статті розглядається проблема складного пошуку балансу між свободою слова і релігійними свободами як важливого аспекту толерантних відносин, що відбувається у Європі в умовах зміни демографічної ситуації і збільшення частки мусульманського населення, зокрема на прикладі ситуації навколо редакційної політики французького сатиричного журналу «Charlie Hebdo» («Шарлі Ебдо»), датської газети «Jyllands-Posten» та ін.

Ключові слова: іслам, Європа, «Шарлі Ебдо», карикатурний скандал, свобода слова, обмеження свободи слова.

Лукьянов Д. В. Свобода слова vs религиозные свободы: поиск новых границ толерантности

Аннотация. В статье рассматривается проблема сложного поиска баланса между свободой слова и религиозными свободами как важного аспекта толерантного взаимоотношения, которая происходит в Европе в условиях изменения демографической ситуации и увеличения доли мусульманского населения, в том числе на примере ситуации вокруг редакционной политики французского сатирического журнала «Charlie Hebdo» («Шарли Эбдо»), датской газеты «Jyllands-Posten» и др.

Ключевые слова: ислам, Европа, «Шарли Эбдо», карикатурный скандал, свобода слова, ограничения свободы слова.

Lukianov D. Freedom of Speech vs Religious Freedom: the Search for New Limits of Tolerance

Summary. The problem of difficult to find a balance between freedom of expression and freedom of religion is considered in the article. This issue is especially relevant in connection with the events taking place in Europe in the changing demographics and increasing the proportion of the Muslim population. The author refers to the example of the situation around the editorial policy of the French satirical magazine «Charlie Hebdo», the Danish newspaper «Jyllands-Posten» and others.

Key words: Islam, Europe, «Charlie Hebdo», cartoon scandal, freedom of speech, restriction of freedom of speech.